

جایگاه و اهمیت اسناد تصویری در تاریخ محلی خراسان و شهر مشهد در دوره قاجار (با تکیه بر عکس‌های عبدالله قاجار)

مهدی حسامی

چکیده:

اسناد تصویری (عکس‌ها) و توضیحات نوشته‌شده عکاسان بر حاشیه و پیرامون عکس‌های دوره قاجار، یکی از منابع و اسناد ارزشمند در اطلاع‌رسانی و تاریخ‌نگاری محلی خراسان و مخصوصاً شهر مشهد در دو قرن اخیر به‌شمار می‌رود و هر نوع مطالعه و اظهارنظر در رابطه با خراسان و شهر مشهد بدون توجه به اسناد تصویری سودمند نبوده و از اعتبار و جایگاه بالایی برخوردار نخواهد بود. این وجه از اسناد با توجه به خصوصیات ذاتی خود که هم حس زیبایی را در وجود خود دارا می‌باشد و هم هنر لحظه‌ها را، باعث شده است با وجود تغییرات عمده در شکل ظاهری و فیزیکی به‌هیچ‌وجه حس تازگی و جذابیت خود را از دست نداده، بلکه بر ارزش و نفاست آن افزوده شود. در میان اسناد مکتوب و غیرمکتوب فقط عکس‌ها از این خصوصیات برخوردارند. به‌طوری‌که در بعضی موارد یک قطعه عکس می‌تواند به‌عنوان یک سند تاریخ‌گویی یک ملت و یا یک قوم باشد و تمام خصوصیات فردی و اجتماعی آن‌ها را از جمله اعتقادات، فرهنگ، آداب و رسوم و حتی انواع تفریحات و سرگرمی‌ها و نظایر آن را به‌راحتی بازگو کند. ما در این مقاله با معرفی تعدادی از عکس‌های دوره قاجار به شناسایی تاریخ محلی خراسان و شهر مشهد در دوره قاجار خواهیم پرداخت.

کلیدواژه‌ها

خراسان؛ اسناد تصویری؛ عبدالله قاجار؛ تاریخ محلی.

جایگاه و اهمیت اسناد تصویری در تاریخ محلی خراسان و شهر مشهد در دوره قاجار (با تکیه بر عکس‌های عبدالله قاجار)

مهدی حسامی^۱

مقدمه:

اسناد تصویری از جایگاه بسیار بالایی در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخ محلی برخوردار می‌باشد. دربار قاجار به محض پی‌بردن به اهمیت و جایگاه اسناد تصویری در ثبت عینی رخدادها و اتفاقات تاریخی گوشه و کنار ایران شروع به استخدام و اعزام عکاسان کارآزموده، خلاق و باتجربه به گوشه و کنار ایران و از جمله خراسان و شهر مشهد کرد. این عکاسان با توجه به فرصت‌های پیش‌آمده و بنا به نبوغ ذاتی و خلاق خودشان عکس‌های بسیار نفیسی همراه با توضیحات کامل از آن دوران برجای گذاشته‌اند که از ارزش بالایی برخوردار بوده و می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از مسائل و رخدادهای تاریخی مربوط به زمان و مکان خودش باشد.

خراسان و عکاسان تاریخ محلی

شاه قاجار (ناصرالدین‌شاه) که در ابتدا عکاسی را امری سرگرم‌کننده و تفریحی می‌پنداشت، به تدریج پی برد که از عکاسی می‌توان به‌عنوان وسیله‌ای مطمئن و مناسب برای کسب اطلاع و آگاهی از اوضاع و احوال کشور استفاده کرد. از این‌رو، عکس‌برداری از نقاط مختلف کشور و درج اطلاعاتی مختصر و گاهی مفصل در زیر عکس‌ها متداول شد و بایگانی آن‌ها در آلبوم‌های مختلف، مجموعه‌ای غنی و مستند را که امروز به‌دست ما رسیده است، پدید آورد. در دوره قاجار بنا به موقعیت و جایگاه سیاسی خراسان و به‌خصوص شهر مشهد، عکاسان

۱. کارشناس عکس و کارشناس مسئول
بخش مخزن اسناد مدیریت امور اسناد
و مطبوعات سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها
و مرکز اسناد آستان قدس رضوی؛
hesami.mehdi@yahoo.com

متعددی در موقعیت‌ها و فرصت‌های پیش‌آمده راهی خراسان و شهر مشهد شدند. این عکاسان به دو صورت، اخبار و اطلاعات مربوط به جغرافیای تاریخی و محلی خراسان را مستند کرده و در اختیار شاه قرار می‌دادند. گروهی بنا به حکم رسمی از طرف شاه، راهی این مناطق شده و اطلاعات موردنظر در رابطه با موضوعات مختلف را با تهیه عکس و همراه با توضیحات جامع و کامل خدمت شاه می‌فرستادند و گروهی همراه با خود شاه در طول مسافرت‌های شاه به خراسان و شهر مشهد که به مدت چندین ماه طول می‌کشید، حضور داشته و عکس‌های موردنیاز از اتفاقات و رویدادهای طول سفر را تهیه و ارائه می‌کردند.

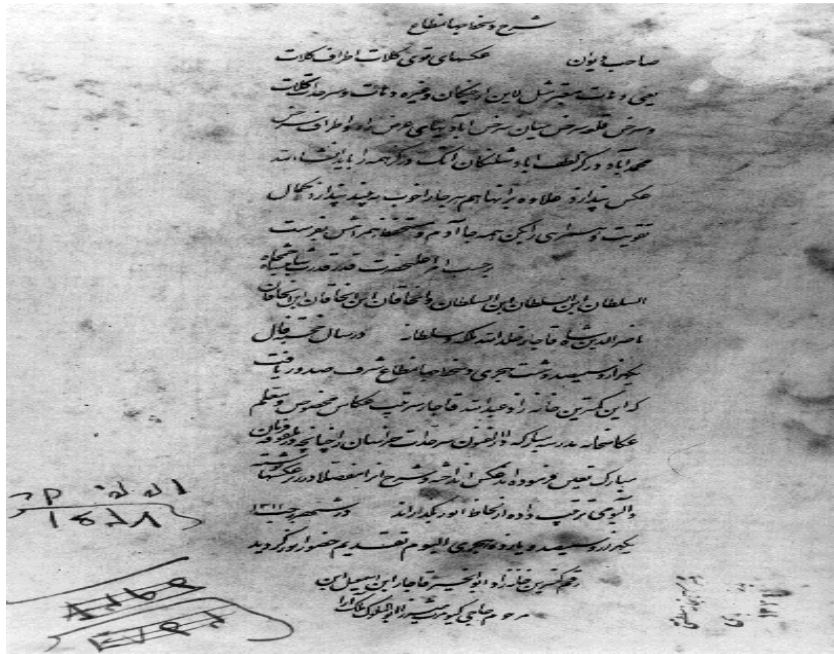
از جمله این عکاسان می‌توان به عبدالله قاجار اشاره کرد. عبدالله قاجار که به‌عنوان یکی از اولین عکاسان علمی و حرفه‌ای ایران محسوب می‌شود، بنا به خصوصیات ذاتی و هنرمندانه خود آثار بسیار ارزشمندی از تاریخ محلی خراسان در قالب عکس از آن دوران به یادگار گذاشته است که با توجه به شرایط و امکانات عکاسی در آن دوره فراتر از تصور می‌باشد.

عبدالله قاجار

عبدالله میرزا فرزند جهانگیر میرزای قاجار است. عبدالله میرزا در حدود سال ۱۲۶۶ق. چشم به‌جهان گشود و پس از انجام تحصیلات مقدماتی وارد مدرسه دارالفنون شد و به تکمیل معلومات خود پرداخت؛ فن عکاسی را فرا گرفت و در عکاسخانه مبارکه دارالفنون به‌کار مشغول شد. چون ذوق و شوق فراوانی به هنر عکاسی و چاپ از خود نشان می‌داد، در زمان وزارت علوم علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه با کمک معیرالممالک در حدود سال ۱۲۹۵ق. مدت یک‌سال و نیم به پاریس فرستاده شد تا در این رشته هنر خود را تکمیل کند (ذکاء، ۱۳۷۶، ص ۲۰). عبدالله قاجار بعد از برگشت از پاریس سه‌بار به خراسان سفر کرده و عکس‌های بسیار نفیسی از اوضاع و احوال طبقات مختلف مردم در آن روزگار به یادگار گذاشته است. او با علاقه و پشتکار خود بر تمام مشکلات مربوط به تهیه، چاپ و ظهور عکاسی فائق آمده و چنان در کار خود غرق شده که تمام شرایط سخت مناطق جغرافیایی خراسان و از آن جمله کلات، درگز، سرخس، بجنورد، قوچان را به فراموشی سپرده بود.

لازم به ذکر است عبدالله قاجار در طول این سفرهای سخت و پرخطر از حمایت‌های شخص شاه برخوردار بوده و حکم ناصرالدین‌شاه در حمایت از عبدالله قاجار برای تهیه عکس از سرحدات خراسان به حاکم و متولی آستان قدس، فتحعلی‌خان صاحب دیوان در سال ۱۳۰۸ق. به‌شرح ذیل است (ساکماق، عکس شماره ۸۱۵۲).

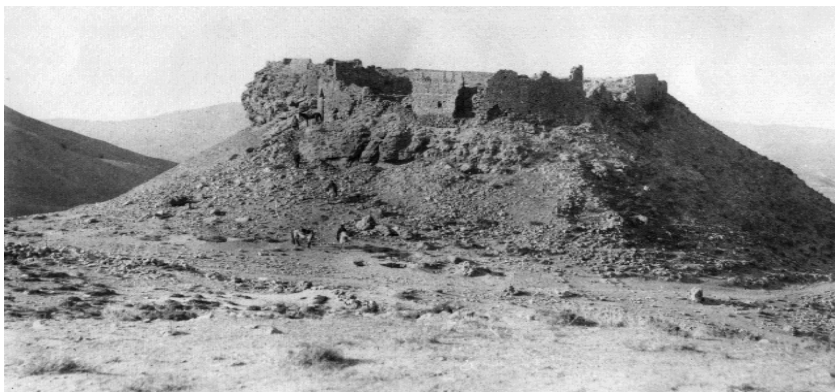
اطلاعات ذکر شده عبدالله قاجار در رابطه با هر منطقه از تاریخ محلی خراسان اگر به طور دقیق مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد می‌تواند به راحتی سیر تاریخ محلی مناطق مختلف خراسان را در آن دوره نشان داده و میزان رشد و تغییر و تحول مناطق مختلف را با شرایط فعلی مورد بررسی قرار داد. او در یادداشت‌های پیرامون هر عکس به طور جداگانه به اوضاع سیاسی و اجتماعی، شرایط آب‌وهوایی، بافت جمعیتی، نوع اعتقادات، نحوه کسب درآمد، نوع بیماری و نحوه درمان، امکانات بهداشتی، حمل و نقل، خط تلگراف و پست و غیره اشاره داشته و تأثیرات آن بر زندگی سیاسی و اجتماعی مردم بیان کرده است. او در این عکس‌ها به ذکر نام محلات، اماکن، القاب و مشاغل اشاره می‌کند که در حال حاضر دچار تغییرات اساسی شده و یا به طور کامل از بین رفته‌اند.

سرخس

عبدالله قاجار ضمن توجه به موقعیت طبیعی و جغرافیایی شهر سرخس، به نفوذ و جایگاه روس‌ها در شهر سرخس توجه داشته و عکس‌هایی هم از مراکز نظامی روس‌ها در این شهر و اطراف آن تهیه کرده است. او در مسیر شهر سرخس به موقعیت طبیعی و جغرافیایی قلعه مزدوران (مرزداران فعلی) اشاره

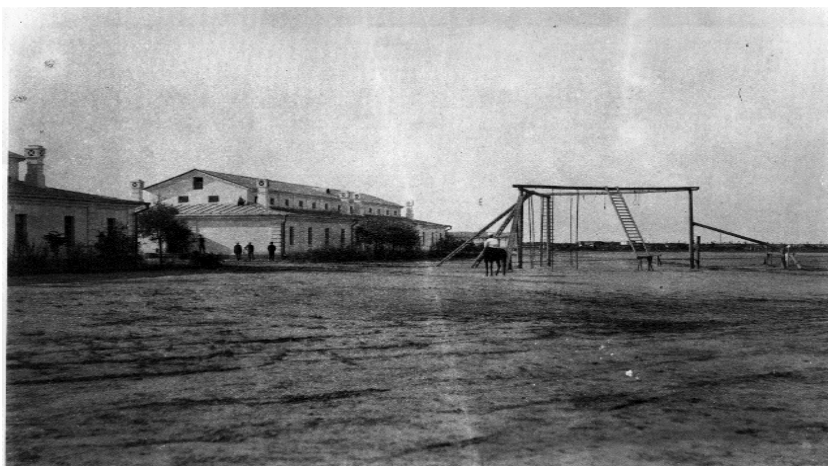
کرده و در حاشیه عکس مربوط به مرزداران سرخس چنین نوشته است: «سی خانوار سکنه دارد و چشمه آبگرم دارد، قلعه مزدوران قدری بالای ده است دویست و پنج قدم طول و پنجاه قدم عرض، خرابه است با ارض اقدس شانزده فرسخ است» (ساکماق، عکس شماره ۷۵۲۸).

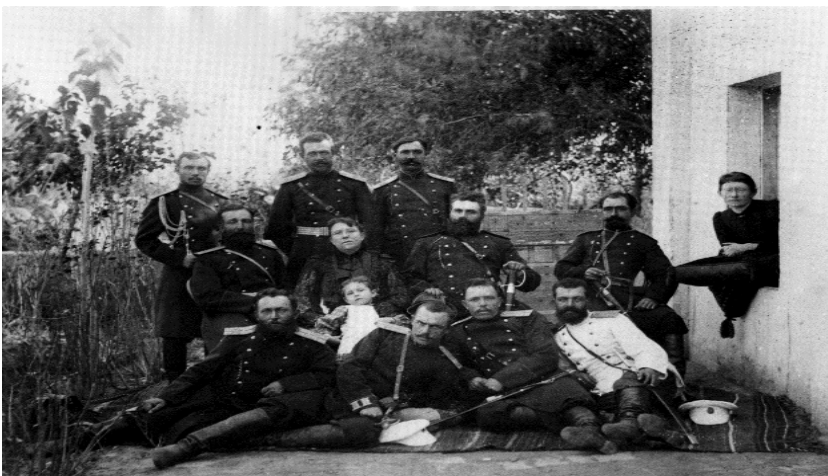
توصیف عبدالله قاجار از مقبره بابا لقمان سرخس به شرح ذیل است:

عکس الغبابی ناصری که تقریباً نیم فرسخ بالای سرخس و در کنار رودخانه کشف رود و هریرود واقع است، صحن بقعه ده ذرع و چهار گره مربع است جای دو قبر دارد و یکی معدوم و دیگری برپاست، علامتی ندارد و قطر دیوار سه ذرع و دو گره نیم و دوره بنا صد و بیست و پنج قدم است با کمال استادی بنا شده است. گجبری سر درب با کمال امتیاز بناء زیادی اطراف داشته که به مرور منهدم شده است ... دو محراب کتیبه دست چپ سوره مبارکه جمعه و دست راست آیه شریفه آیه الکرسی (ساکماق، عکس شماره ۷۵۳۰).

دورنمای سربازخانه و ژیمناستیک سربازهای روس‌ها در سرخس (ساکماق، عکس شماره ۷۹۷۸).

کروپ صاحب‌منصبان پیاده‌نظام و توپخانه روس‌ها در سرخس (ساکماق، عکس شماره ۷۹۷۹).

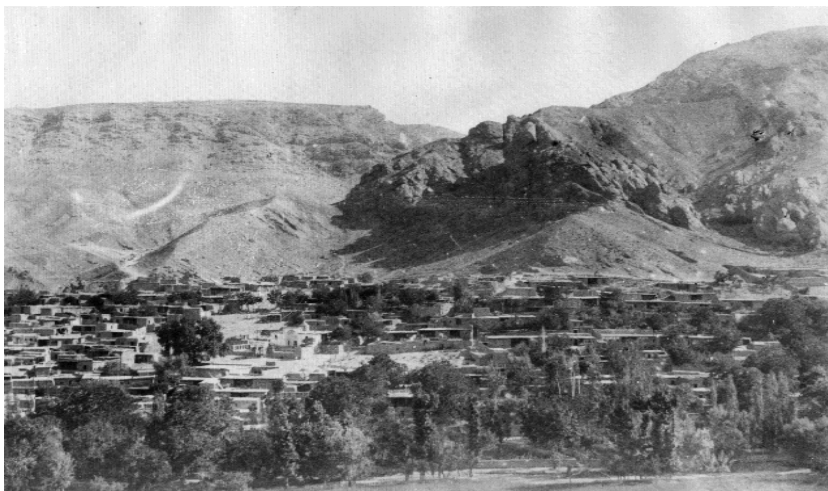
بجنورد

عبدالله قاجار در رابطه با شهر بجنورد علاوه بر عکس ویژه و خاص از حاکم شهر و پسرانش به فضای شهر بجنورد و اطراف شهر توجه کرده و عکس‌های ارزشمندی از باغ و عمارت سهام‌الدوله، عمارت کلاه‌فرنگی بجنورد، طبقات اجتماعی مردم، موارد خاصی از بیماری‌ها، مقبره بش‌قارداش، ده‌روئین و کریوان و غیره تهیه و ارائه کرده است.

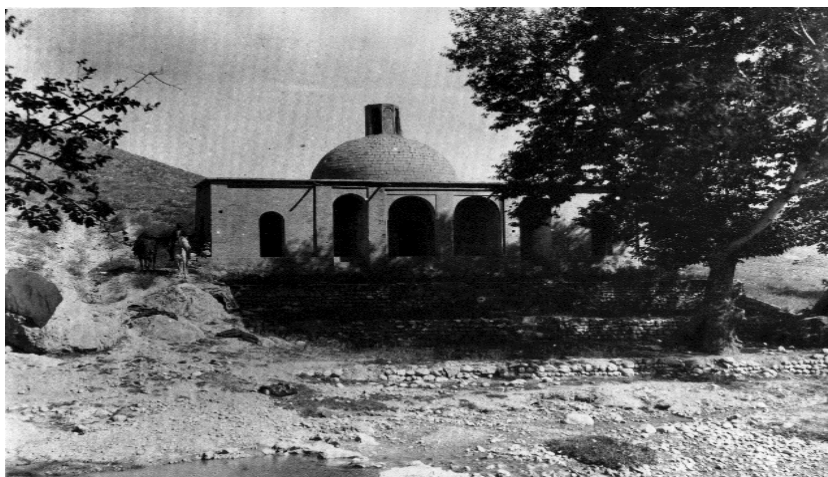
دورنمای ده‌روئین واقع در بین اسفراین و بجنورد

این ده از از جاهای با صفا بین اسفراین و بجنورد است. ششصد خانوار سکنه دارد و اغلب سادات هستند از تمام بیلاقات مشهد از قبیل شاندیز و کاهو و غیره. بهتر است در تمام خانه‌ها چشمه مخصوص دارد. زن‌های این آبادی خیلی شکیل و شبیه به زن‌های ورشو و گرجستان هستند. از وسط کوه راه مخصوص دارد که سه‌روزه به مشهد می‌رود (ساکماق، عکس شماره ۷۵۳۳).

دورنمای ده کریوان که اهالی آن را کیروان می‌گویند، این ده در دامنه کوه سعاوک واقع است و بر وضع طبیعی خیلی قشنگ و پرسپکتیو در عمل نقاشی تمام است و جای آن دارد که نقاش کاملی از این پرده بسازد تقریباً پنجاه خانوار سکنه دارد (ساکماق، عکس شماره ۷۵۲۲).

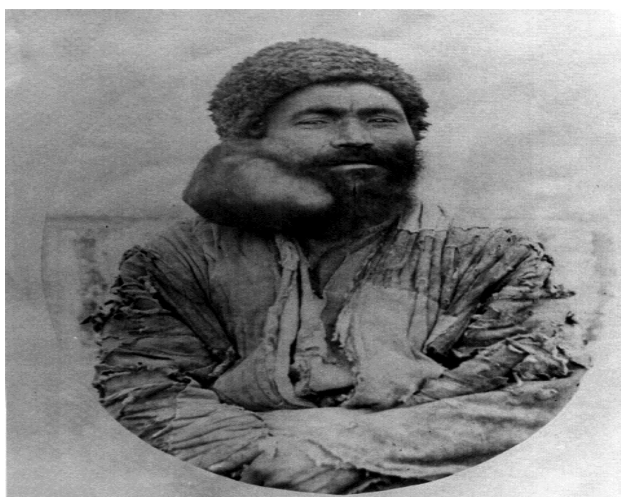

مقبره بش قارداش که تقریباً در دو فرسخی بجنورد واقعست در سفر دوم که اعلیحضرت قدر قدرت شاهنشاهی روحنا فداه به مشهد مشرف شدند امر فرمودند که سهام‌الدوله این بقعه را بسازد از قرار مذکور پیش خراب بوده است ولی حال خوب ساخته‌اند جای بسیار با صفائی است (ساکماق، عکس شماره ۸۰۵۰).

عبدالله قاجار گزارش میدانی خود را از یک کودک ناقص‌الخلقه و یک مرد بیمار بجنوردی نیز به شرح ذیل ارائه داده است: «عکس بچه شش ماهه، این طفل عجیب‌الخلقه و سر او تقریباً دو برابر جسد اوست و سرش به حکم نیست. کریه‌المنظر و زبان هم ندارد. در یکی از قلعه‌جات بجنورد متولد شده است» (ساکماق، عکس شماره ۸۰۴۶).

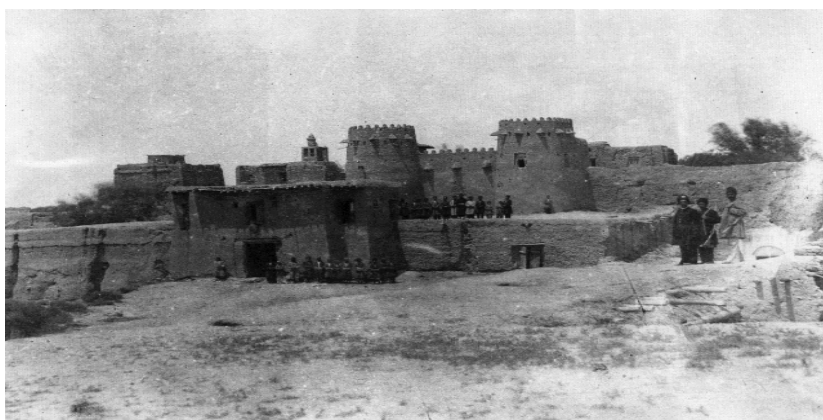

شخص بجنوردی است که در صورتش شلحه بزرگی دارد (ساکماق، عکس شماره ۷۶۶۹).

اسفراین

عبدالله قاجار در رابطه با اسفراین به جز قلعه اسفراین به مورد خاص دیگری اشاره نکرده است.

دورنمای قلعه اسفراین، حکومت آن با سهام‌الدوله است پسر بزرگ سهام‌الدوله در آنجا نایب‌الحکومه است هزار خانوار سکنه دارد (ساکماق، عکس شماره ۷۵۳۵).

کلات

موقعیت طبیعی و جغرافیایی شهر کلات از نگاه عبدالله قاجار بسیار ویژه و بااهمیت تلقی شده

است، به طوری که بیشترین توصیف و گزارش محلی او در آن دوره مربوط به شهر کلات و اطراف آن می‌باشد که با تمام ریزه‌کاری‌ها و مشخصات دقیق به دربار ارسال کرده است. کلات به واسطه کوه‌های مرتفع احاطه شده است. طرف جنوب آن که رو به مشهد واقع است، یک دیوار طبیعی دارد که تقریباً چهار فرسخ طول و ۵۰۰ ذرع از سطح زمین کلات مرتفع است. ابتداء این دیوار که مثل قلعه مصنوعی کنگره‌کنگره است، از نزدیک گرو تا آخر سرزار که یکی از دهات است، کشیده شده بعد از این دیوار تقریباً از سوراخ که یکی از پیاده‌روها است و دره زو، حالت این دیوار برگشته تا این شکل است که معروض حضور انوار می‌دارد. در حقیقت از توی دره که رودخانه حرکت می‌کند تپه خاکی ابتدا می‌شود تا به انتهای کوه می‌رسد یک دفعه بریده می‌شود تا به ارتفاع ۱۰۰ ذرع سنگ که مور نمی‌تواند حرکت بکند. پس از آن متصل به تپه خارج کلات شده در امتداد ۶۰۰ ذرع تقریباً تپه‌های کوچک می‌رسد که اول شیر حاجی و پس از او به دیوار شیر حاجی متصل شده (ساکماق، عکس شماره ۷۹۷۲).

در ادامه عبدالله قاجار ضمن اشاره به بافت جمعیتی شهر کلات گزارش بسیار جالبی از گندم دیمی کلات، آب آشامیدنی، کشت برنج، امکانات بهداشتی و پزشکی ارائه می‌دهد که در نوع خود بسیار جالب و حائز اهمیت است:

سکنه کلات پنج طایفه است. نیکی‌جه، بیات، اردلان، ایل عرب، کرد شیخ، میرلو. گندم دیمی کلات به کمال خوبی مشهور، همچنین زمین آنجا در نهایت قوتست. از پیرمرد زارعی در آنجا سؤال کردم که حاصل زراعت پارسال شخص شما چقدره. چنین جواب داد: پانزده سال است به خشکی پارسال ندیده‌ام. سال گذشته یک‌بار الاغ گندم کاشتم و بعد از تحمیلات دیوانی سیو پنج‌بار آسیاب بردم. بهترین نقاط کلات که زراعت خوب

عمل می‌آید اطراف بابا کمیلی و قلعه زو واقع است (ساکماق، عکس شماره ۷۹۶۷).

در انتهای باباکمیلی، هوای کلات بسیار خوب است و بیلاقات خوب هم دارد. اما اهالی آنجا و سرباز بدون جهت اغلب اوقات ناخوش می‌باشند. اول در ایام تابستان در آنجا شالی‌کاری می‌کنند اهالی و سرباز از تنبلی که دارند از چشمه‌های اطراف که آب صاف و گوارا دارد برمی‌دارند و از آب شالی می‌خورند. ثانیاً در آنجا یک نفر حکیم بیشتر مأمور نمی‌شود، جراح هم ندارند و دهنه‌های کلات از سه فرسخ الی چهار فرسخ امتداد دارد و این یک نفر حکیم به تمام دهنه‌های آنجا در یک روز نمی‌تواند سرکشی کند مگر اینکه مریض‌خانه در خود کبود گنبد که مرکز است ایجاد شود که در تمام دهنه‌های کلات هر کسی ناخوش می‌شود به آنجا رجوع نماید.

عبدالله قاجار شرایط سخت تهیه عکس از روستای ارچنگان و وضعیت خط تلگراف شهر کلات را به شرح ذیل به دربار ارائه داده است: «... خانه‌زاد بر حسب امر قبله عالم اراده و عالی مرتبه به جهت برداشتن عکس به لاین رفته از شدت برف و باران نتوانست عکس صحیح بردارد. و در همان شرایط چند شیشه عکس انداخته شد لکن جزو عکس‌های تقدیمی نبود» (ساکماق، عکس شماره ۷۵۵۷).

«کلات کلیه کوه‌های سخت دارد و خط تلگراف در تمام این راه در توی جاده واقع است و تلگراف به واسطه سختی کوه اغلب خراب است و خط تلگراف دره گز به کلات می‌آید و از آنجا به دره گز می‌رود».

استحکامات نظامی و دفاعی شهر کلات در آن دوره و روزگار بنا به گزارش عبدالله قاجار به شرح ذیل است:

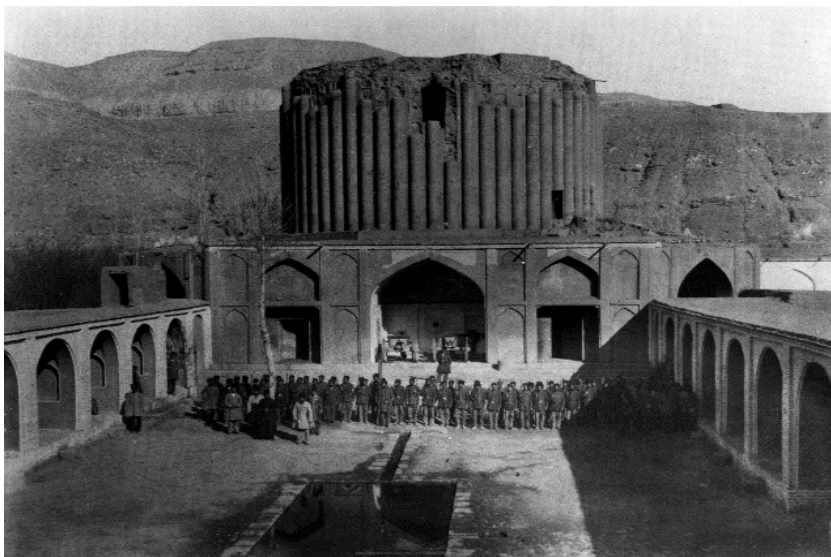
دورنمای پل ارغون شاه

این پل چنانچه به نظر می‌رسد برای عبور زده نشده است. هر یک از این دهنه‌ها دارای یک درب است که شب سرباز آن را می‌بسته و آب از زیر درب داشته است. در زمان سابق از شدت و زیادتی سیل پل خراب شده. در تاقی که ساخته‌اند درب قرار نداده‌اند و در جلو این پل سیل‌بری محکم از سنگ ساخته‌اند ارتفاع ده ذرع قطر دیوار چهار ذرع و چارک طول پل ۲۵ قدم است (ساکماق، عکس شماره ۷۹۶۰).

جلوه، معماری و نوع کاربری بقعه نادری (عمارت قصر خورشید) بنا به گزارش عبدالله قاجار در آن دوره به شرح ذیل بوده است:

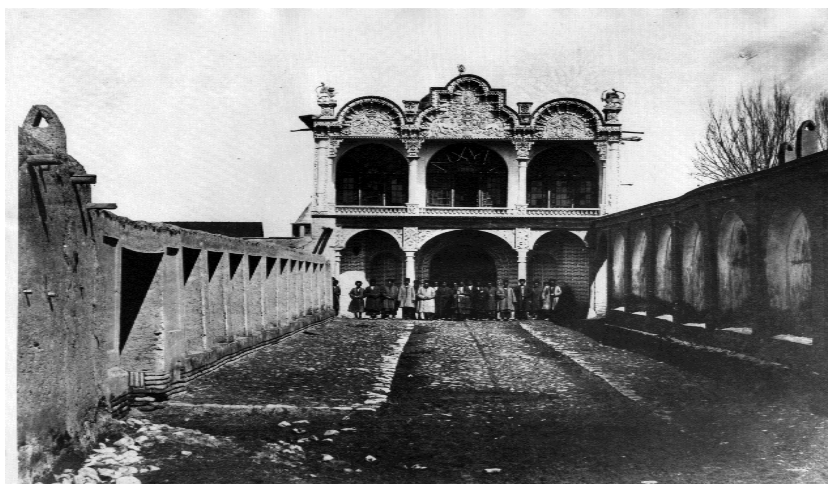
این بنا از سنگ ساخته شده است. تمام این بنای مدور از سنگ‌های نیم ذرع و سه چهارم یک ارتفاع و خیاره‌خیاره بر روی هم قرار داده‌اند. ارتفاع تا صحن پانزده ذرع و ده گره روی دور بنای مدور ۵۲ ذرع است. ۶۳ خیاره دارد. از سنگ وسط بقعه ۱۵ قدم مدور است. طاق وسط بقعه در روی چهار ستون سنگ زده شده. چهار ذرع و نیم گره قطر دیوار است. دو مرتبه بنا شده. بنای تحتانی تاریک است. جای صندوقخانه و خزینه و دفینه بوده است. از خود بنای زیر معلوم است. زیرا که تمام باطن نقاشی شده و با کمال امتیاز کار کرده‌اند و نمای مرتبه دوم از بیرون تمام سنگ است و با کمال خوبی و استادی حجاری شده و سنگ‌های یکپارچه به کار برده‌اند. این بنای دوم، هشت ترک است. چهار طاق بزرگ که یکی از آن‌ها توپخانه و دو تای دیگر دست حکومت است. یکی اندرونی و دیگری دیوانخانه است. یکی دیگر در حیاطی که مخصوص رئیس نظام است واقع است. در زیر این طاق آخری که عرض شد شاهزاده جهانسوز میرزا امیر تومان حمامی ساخته. همان زیرزمین‌ها را با خرج کمی بنای حمام کرده. قدری تاریک است (ساکماق، عکس شماره ۷۹۶۵).

قوچان

توصیف عبدالله قاجار از شهر قوچان قدیم بنا به خرابی‌های زلزله‌های رخ داده در این شهر مناسب و چشمگیر نبوده و عملاً شهر در آن روزگار به صورت خرابه‌ای بوده که به جز عمارت شجاع‌الدوله عمارت مناسب دیگری در این شهر وجود نداشته است.

دورنمای شهر قوچان که در اصل خوششان نامیده می‌شود از بالای گلدسته امامزاده و به مغرب عکس افتاده شده این شهر جز امامزاده و عمارت شجاع‌الدوله بنائی بزرگ ندارد و پنج شش هزار خانوار سکنه دارد آب جاری هم منحصر به عمارت شجاع‌الدوله است اغلب خانه‌ها آب چاه دارند این شهر حکم‌نشین ایل زعفرالونست (ساکماق، عکس شماره ۸۰۲۴).

سر درب خانه امیرحسین خان، شجاع‌الدوله، حاکم قوچان (ساکماق، عکس شماره ۷۵۶۱).

در گزارش‌های تصویری شهر قوچان توجه ویژه‌ای به مراسم روز عید فطر و سیزده فروردین شده و عبدالله قاجار سعی کرده، نوع و نحوه اجرای مراسم و افراد شرکت‌کننده در مراسم را به‌طور دقیق بازگو کند.

کروپ بیگلربیگی و فراشباشی و کدخدایان قوچان و غیره شجاع‌الدوله مرحوم روز سیزده عید نوروز به خانه رمضان‌خان می‌آمد و در آن روز قوچ‌بازها و خروس‌بازها و میمون‌بازهای شهر جمع می‌شدند و آن‌روز را جشن می‌گرفتند (ساکماق، عکس شماره ۸۰۲۳).

حکیم‌باشی شجاع‌الدوله پیش‌نماز قوچان پسر کوچک و بزرگ رمضان‌خان شجاع‌الدوله اسدالله میرزا آدم صاحب‌دیوان سرهنگ تلگرافخانه رئیس پست‌خانه رئیس گمرگ‌خانه گرب شجاع‌الدوله در قوچان روز عید فطر (ساکماق، عکس شماره ۸۰۱۸).

نوع عقاید و اعتقادات ایلات چرک‌خانه قوچان واقع در دامنه کوه‌های شاه‌جهان بنا به گزارش عبدالله قاجار به شرح ذیل می‌باشد:

ایلات زعفران‌لو در چرک‌خانه قوچان در دامنه کوه شاه‌جهان در قله کوه شکل قبری دیده می‌شود که سنگ‌چین کرده بودند ولی علامتی ندارد سنگ‌چین اول دویست و شصت قدم دور آنست و سنگ‌چین دوم که در وسط واقع است چهل و شش قدم است، ایلات اطراف کوه خیلی معتقدند با این قور که یکی شاه‌جهان و دیگر جهان را ارعیا می‌نامند وقت نذری دارند یا گوسفند و یا گاو در این نقطه آورده نذر خود را ادا می‌نمایند.

درگز

شکل، نما و میزان جمعیت قلعه محمدآباد (شهر درگز فعلی) و روستای لطف‌آباد (شهر لطف‌آباد فعلی) را عبدالله قاجار به شرح ذیل به تصویر کشیده است: «دورنمای قلعه محمدآباد درگز که حاکم‌نشین درگز است هزار خانوار سکنه دارد» (ساکماق، عکس شماره ۷۵۶۰).

دورنمای کوچه لطف‌آباداتک

یکی از نفیس‌ترین عکس‌های تاریخ محلی خراسان از نگاه و زاویه دوربین عکاسی عبدالله قاجار عکس مربوط به روستای لطف‌آباد (شهر لطف‌آباد فعلی) در گز می‌باشد که خود به تنهایی گویای ابعاد مختلف زندگی مردم این روستا اعم از بافت و معماری قدیم روستا، نوع پوشش مردم، حس کنجکاوی مردم به دوربین عکاسی و عکاس، امکانات دفاعی روستا و غیره است (ساکماق، عکس شماره ۸۰۰۴).

شیروان

توصیف و گزارش عبدالله قاجار از شهر شیروان با تکیه و تأکید بر تجارت پوست بره بوده که به عشق آباد روسیه صادر می‌شده است.

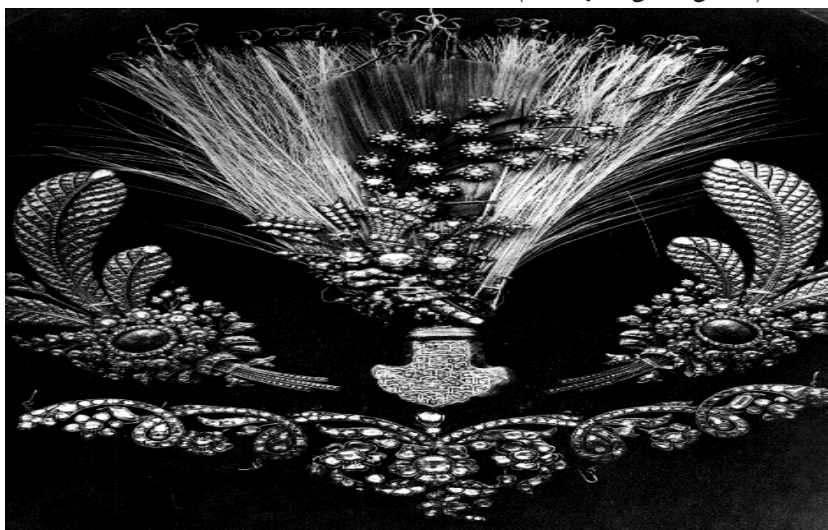
این شهر بین قوچان و بجنورد واقع و هزار و پانصد خانوار سکنه دارد. تپه مصنوعی طرف غربی شهر واقعست که قلعه شهر بوده است و این تپه مشرف به شهر و هیچ آثار بنائی ندارد. دویست و پنجاه قدم دور بالای قلعه است و تقریباً ارتفاع آن از سطح شهر ۲۵ ذرع است، در این آبادی تجارت بزرگی دارند به واسطه کشتن بره و تا روزی پانصد الی ششصد کشتار می‌شود پوست‌ها به عشق آباد و از آنجا به حاجی‌ترخان حمل می‌شود. این کشتار بیست روز به بهار مانده ابتدا می‌شود و لش‌ها را به طرف قوچان و بجنورد می‌برند (ساکماق، عکس شماره ۷۵۶۸).

مشهد

عکس‌های گرفته‌شده توسط عبدالله قاجار از شهر مشهد از گستردگی و تنوع بالایی نسبت به سایر اماکن و شهرها برخوردار می‌باشد و او بنا به موقعیت و حکم رسمی که از طرف دربار و شخص شاه داشته، تا فضای داخلی حرم و ضریح مطهر امام رضا (ع) پیش رفته و گزارشات خود را به‌طور کامل و مفید به دربار ارائه کرده که به‌شرح ذیل است. او در رابطه با فضای پائین پای مبارک حرم امام رضا (ع) چنین می‌نویسد:

پایین پای مبارک، متصل به ضریح مطهر، دری بوده است از چوب که در روی آن تنگه، طلای ضخیمی کشیده و قلم حکاکی زده‌اند. کتیبه‌های این در منبت صاف قشنگی دارد که گل و برگ‌های ممتاز از آن بیرون آورده‌اند و بر تمام جواهرات آن در که عبارت از زمرد و یاقوت و لعل و فیروزه‌های درشت باشد ترجیح دارد قفلی دارد از زمرد یکپارچه بسیار درشت زرگری این در خیلی ممتاز است در شورش سالار این در را تاراج کردند مرحوم حسام‌السلطنه مرمت نمود صاحب در آن آیینه یکپارچه به این در قرار داد که بر شکوه آن خیلی افزوده شد. جیقه حضرت رضا علیه‌السلام که در سال ۱۲۸۴ حضرت اقدس شاهنشاهی ارواحنا فداه تقدیم آستانه مبارک نموده‌اند زیر آن زمرد دسته خنجر شاه‌سلیمان صفوی است که صلوات کبیر با کمال امتیاز در روی آن حک شده و با وجود آنکه به‌واسطه حکاکی مبلغی از قیمت آن کسر شده است می‌توان گفت به ملاحظه قدرت حکاک بر قیمت آن افزوده شده، ۱۴ مثقال وزن دارد و بته الماس پیشکش مرحومه مهدعلیا و پیشکش حضرت قدسیه انیس‌الدوله است صاحب‌دیوان قاب انداخته بالای سر مبارک نصب نموده است (ساکماق، عکس شماره ۷۸۷۱).

از نکات برجسته و بسیار بااهمیت در رابطه با فعالیت عکاسی عبدالله قاجار در شهر مشهد، اینکه او در روز شروع به کار متولی جدید آستان قدس و روز شهادت امام رضا (ع) در شهر مشهد حضور داشته و عکس‌های بسیار ارزشمندی از مراسم سلام متولی جدید آستان قدس و فضای داخلی حرم امام رضا (ع) در روز شهادت آن حضرت تهیه کرده است که به شرح ذیل می‌باشد.

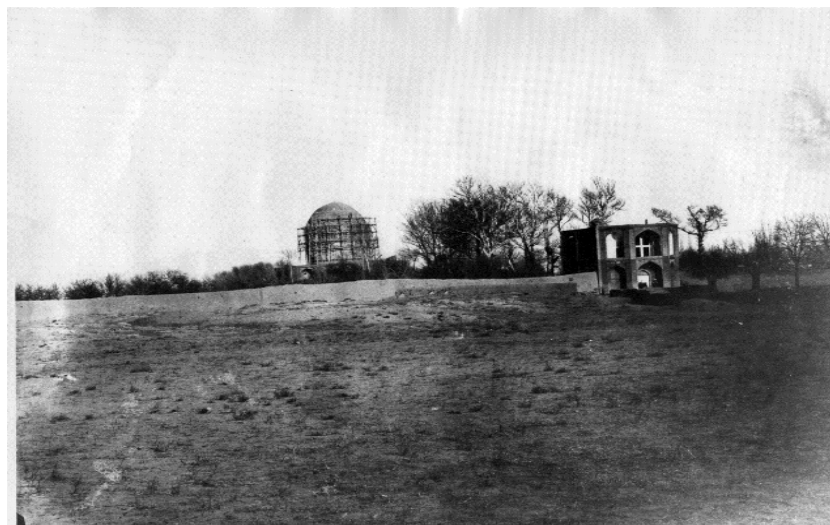
مراسم سلام مویدالدوله (ابوالفتح بن سلطان مراد) در ایوان طلای حرم امام رضا (ع) (ساکماق، عکس شماره ۷۶۴۲).

«دورنمای گنبد مطهر حضرت رضا علیه‌السلام و مسجد گوهرشاد و دورنمای شهر و کوه طرف از بالای گلدسته ایوان عباسی در روز شهادت حضرت رضا (ع) علیه‌السلام - این شهر تقریباً شصت تقریباً شصت هزار خانوار جمعیت سکنه دارد» (ساکماق، عکس شماره ۷۸۴۳).

عبدالله قاجار در رابطه با اماکن تاریخی شهر مشهد به فاصله این اماکن از شهر مشهد اشاره کرده و از اصطلاحات خاص آن زمان برای فاصله این اماکن با شهر مشهد استفاده می‌کند. به‌عنوان مثال فاصله کوهسنگی و خواجه‌ربیع از شهر مشهد بنا به گزارش عبدالله قاجار به شرح ذیل بوده است: «کوهسنگی: این کوه در جنوب‌غربی مشهد واقعست و از مشهد تا این کوه یک میدان اسب است و مقبره خواجه‌ربیع این ختیم که یکی از صحابه امیرالمومنین علیه‌السلام است و یک فرسخی شمال مشهد واقعست» (ساکماق، عکس شماره ۷۹۹۹).

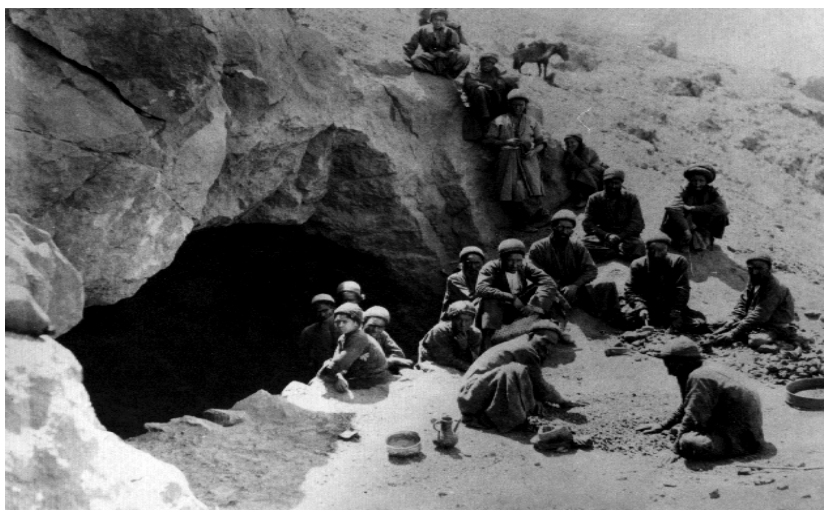
نیشابور

توصیف عبدالله قاجار از شهر نیشابور در آن دوره با تأکید بر معدن فیروزه این شهر است که بسیار ارزشمند بوده و از جایگاه و اهمیت بسیار بالایی در تاریخ محلی و اجتماعی این شهر برخوردار می‌باشد. عبدالله قاجار ضمن اشاره به موقعیت مکانی و جغرافیایی معدن فیروزه به تعداد کارگران، میزان سودهی و نحوه کار و استخراج فیروزه اشاره کرده که به شرح ذیل است:

اما معدن خاکی که به واسطه طوفان و باران‌های شدید پیدا شده به این طریق که به تدریج خاک و سنگ و ریگ فیروزه از معدن تراشیده و به تدریج تا پانصد الی سه هزار قدم از خود کوه منبسط گردیده و در آنجا تپه‌ماهورها ترتیب داده شده که از حفر در آن‌ها به تدریج فیروزه بیرون می‌آورند. این معدن خاکی تعلق خاصی به کسی ندارد. هرکس بخواهد می‌تواند عمله گرفته در آن کار کند. ضرر و نفع متعلق به خود شخص است. چنانچه خود خانه‌زاد به جهت امتحان بیست نفر عمله و کلنگ‌دار گرفته رفیم و یک‌روز تمام به کار حفر اشتغال داشتیم. یک فیروزه پیدا شد که خود اهل معدن سه تومان بیع می‌نمودند. چند فیروزه یک‌قرانی هم پیدا شد. فیروزه که در این نقطه به دست می‌آید ابتدا شبیه گچ است. پس از تراش دادن، جنس و قیمت او معلوم می‌شود و چنانچه مکرر به تجربه رسیده، فیروزه‌هایی که از معدن خالی بیرون می‌آورند بر فیروزه‌های معدن سنگی رحجان دارند. علتش هم این است که به ملاحظه خشک‌بودن خاک، رنگ فیروزه‌های معدن خاکی ثابت و کوهی تغییرناپذیر است. ده فیروزه که معدن فیروزه در آن واقع است و مرکب از دو قریه که ۲۵۰ خانوار سکنه دارد به مسافت هشت فرسنگ در مغرب نیشابور واقع شده است. در غار ریس که خود حکومت کار می‌کند غار اردلانی که مواجه مغرب است و از تمام معادن قدیمتر، خود خانه‌زاد را با کمال صعبت داخل شده و با کمال دقت سیر نموده پس از بیست سی ذرع که پایین رفیم، سه میله چاه که از برای روشنایی بود دید شد. از حفر این سه چاه معلوم می‌شود که چقدر آلات مفید و خوب داشته‌اند. از این چاه که گذشتیم راه کم وسعتی بود که به مرور تنگتر می‌شد. اغلب با سینه و دست رفیم. همه‌جا دو رک فیروزه ممتد شده است. بعضی جاها سه چهار ذرع بالا می‌رفیم. نصف راه را طی نمودیم. به ملاحظه تاریکی و نداشتن هوای تنفس معتاد، نتوانستیم بیشتر برویم. به بلد گفتم یا باید رجعت کرد و یا باید چراغی تحصیل نمود. گفت شما قدری توقف کنید تا من رفته از عملجات چراغی گرفته بیاورم. پس از نیم ساعت چراغ آورده متفقاً تقریباً سید ذرع پایین و بالا رفیم. همه‌جا صدای و عمله می‌آمد تا رسیدیم به فضای وسیعی که نه ذرع طول و چهار ذرع عرض داشت. در آنجا دیلمچی کار می‌کردند. چراغشان از روغن کنگد بود. ورود خانه‌زاد در آنجا خیلی اسباب حیرت عملجات شد. از قراری که عنوان کردند هیچ کس چنین حرکت متهورانه‌ای

نکرده بود اما خانه‌زاد به ملاحظه تحقیقی کامل و راپورت صحیح در چاه داخل شد. هرچند نفر دیلم‌چی که در چاه هستند ابتدا مشغول سوراخ کردن سنگ می‌شوند و پس از سوراخ کردن باروت ریخته تا هر نقطه که می‌خواهند نقب باز و طی ممتد می‌نمایند و پس از اتمام کار تسلیم ظابط کل می‌کنند. آنچه سنگی که باید چکش بخورد، در سید ریخته بالا می‌کشند و در بیرون چاه چکش زده آنچه از میان سنگ بیرون می‌آید، در کوزه‌های می‌ریزند. سنگ‌های خورده‌ای که به‌خارج ریخته می‌شود، جمعی مواظبت بار الاغ کرده و به نقطه که معروف به ده فیروزه است. یک میدان اسب مسافت دارد می‌برند. اطفال چندی در آنجا ریگ فیروزه را تل کرده و به‌واسطه رطوبت‌دادن فیروزه‌های قابل کار مکشوف نموده، شاخ‌های بز را میان تل زده نصفش را آب می‌کند و هرچه فیروزه دست می‌آید میان شاخ می‌ریزند و این فیروزه‌ها به‌جهت غلیان و غیره به‌کار می‌برند.

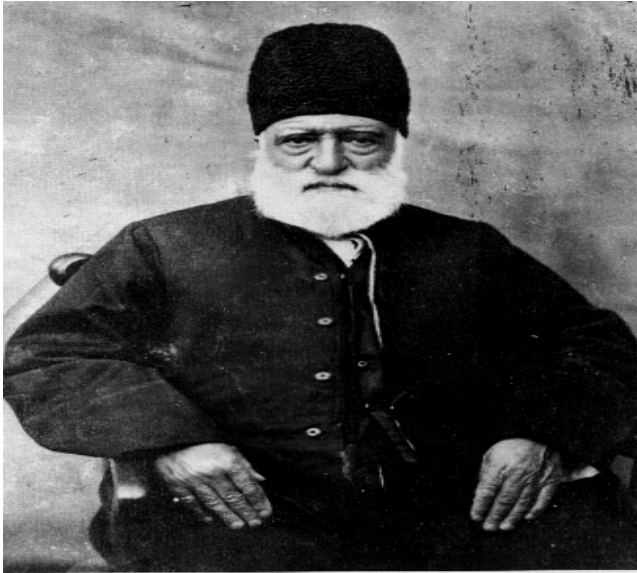

نمای معدن فیروزه و عمله‌هایی که مشغول شکستن سنگ فیروزه هستند (ساکماق، عکس شماره ۷۸۲۶).

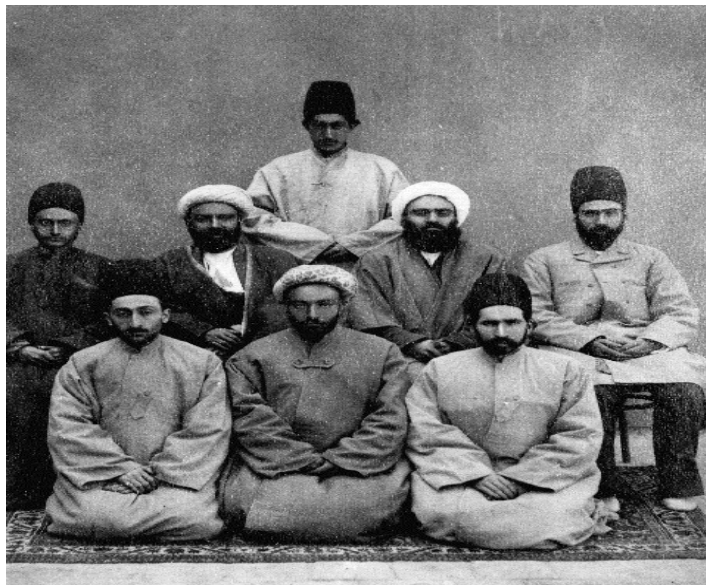
طبقات سیاسی و اجتماعی مردم

از نکات مهم در رابطه با عکاسی محلی عبدالله قاجار در خراسان و شهر مشهد اینکه او نگاه ویژه‌ای به زندگی شاه، رجال سیاسی، نظامی و طبقات مختلف اجتماعی مردم داشته و سعی کرده علاوه بر مردم عادی از افرادی که دارای القاب و عناوین شغلی مهمی در شهر مشهد و یا در آستان قدس داشته‌اند به‌صورت خاص و ویژه عکس تهیه کند. تعدادی از این عکس‌ها به‌شرح ذیل است.

شاهزاده معین الدوله مرحوم نایب‌الحکومه خراسان در سن هشتاد سالگی در مشهد افتاده شد (ساکماق، عکس شماره ۷۸۰۸).

کروپ تجار مشهد مقدس (ساکماق، عکس شماره ۷۶۴۴).

سرکار مؤیدالدوله حکمران مملکت خراسان (ساکماق، عکس شماره ۷۶۴۵).

محمدیوسفخان سرتیپ سوم حاکم سرخس ناصری (ساکماق، عکس شماره ۷۵۲۶).

جمعی از رجال و خدام حرم مطهر در زمان قاجار، اعتمادالتولیه، میرزا عبدالرضا سرکشیک پنجم و ...
(ساکماق، عکس شماره ۷۶۲۹).

یارمحمدخان سهام‌الدوله امیر تومان، حاکم بجنورد (ساکماق، عکس شماره ۷۵۳۸).

نتیجه‌گیری:

عکس‌های گرفته‌شده عبدالله قاجار همراه با توضیحات ارائه‌شده در روشن ساختن تاریخ سیاسی، اجتماعی خراسان و به‌خصوص شهر مشهد در آن دوره از اهمیت بسیار بالایی برخوردار بوده و می‌تواند به‌عنوان سندی ارزشمند در بازشناسی تاریخ محلی مردم خراسان و شهر مشهد در دوره قاجار مورد استفاده قرار گیرد. پرداختن به محتوا و اطلاعات علمی عکس‌های مرتبط، می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از سؤالات و شبهات تاریخ محلی خراسان و شهر مشهد در دو‌یست سال اخیر باشد. محققان و پژوهشگران تاریخ محلی خراسان و شهر مشهد با مراجعه به این عکس‌ها می‌توانند به اطلاعات بسیار ارزشمندی دسترسی پیدا کنند.

منابع:

- ذکاء، یحیی (۱۳۷۶). تاریخ عکاسی و عکاسان پیشگام در ایران. تهران: علمی و فرهنگی.
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق). عکس‌های شماره ۸۱۵۲، ۷۵۲۸، ۷۵۳۰، ۷۵۳۲، ۷۵۳۳، ۷۵۳۵، ۷۵۳۸، ۷۵۵۷، ۷۵۶۰، ۷۵۶۱، ۷۵۶۸، ۷۶۲۹، ۷۶۴۳، ۷۶۴۴، ۷۶۴۵، ۷۸۰۸، ۷۸۲۶، ۷۸۴۲، ۷۸۷۱، ۷۹۶۰، ۷۹۶۵، ۷۹۶۷، ۷۹۶۹، ۷۹۷۲، ۷۹۷۸، ۷۹۷۹، ۸۰۰۴، ۸۰۱۸، ۸۰۲۳، ۸۰۲۴، ۸۰۴۶، ۸۰۵۰، ۸۱۵۲.

